

L'Arménie et la question arménienne, avant, pendant et depuis la guerre (Հայաստան և հայկական հարցը, պատերազմից առաջ, պատերազմի ժամանակ և ունիլ յետոյ)։ — Հրատարակութիւն Հայ-Հանրապետութեան Պատուիրակութեան. Պարիս, 1922։

Քառասն 9 թիւթերէ (137 էջ ընդ ածին) բաղկացած գրքոյկ մ'է, ազիւ թղթով, մաքուր տառերով՝ ճաշակաւոր հրատարակութիւն մը, իր արտաքինով և ներքին պարունակութեամբ շատ պատուաբեր հրատարակչներուն։ Մէկ շունչով ծայրէ ծայր կարդացի. հետաքրքրութեամբ սկսայ, յովանւոնջով շարունակեցի, քայրոյթով աւարտեցի։

Կը սկսի Հայաստանի վրայօք պատմական — աշխարհագրական տեղեկութիւններով (էջ 7-10)։ յետոյ կը պարզէ Հայաստանի և հայկական հարցին կացութիւնը՝ նախ քան վերջին համաշխարհական պատերազմը (էջ 10-13), և անկէ վերջը կ'անցնի խօսիլ անոր կացութեան վրայօք՝ պատերազմին սկիզբէն մինչև զինադադարը, պատմական վաւերագրերով հաստատելով առաջ բերած դէպքերուն ստուգութիւնը (էջ 14-24)։

Հայ — Հանրապետութիւն տիրոջ ու յատուկ գլխի մը մէջ (էջ 24-29) կը թուէ մի առ մի այն վարչական և տնտեսագիտական բարեկարգութիւնները՝ զորս հայ ժողովուրդը գործադրեց երկուք ու կէս տարուան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ՝ իր առժամանակեայ ազատագրեալ հողին վրայ, որով ցոյց տուաւ աշխարհի՝ թէ հայութիւնը որքան մեծ յարմարութիւն և կարողութիւն ունի ինքզինքը բարեկարգելու։ Բայց դժբախտաբար այդ քաղաքակրթական արշալոյսը իսկոյն կը մթնէ՝ ի փաստ Հայ — Հանրապետութեան կնքուած զինադադարի մը հետեանքով, ուսկից կը ծագին քէմալական կամ Ազգայնական Թուրքերու յաջորդութիւններն ու բռնութիւնները (էջ 30-31), որոնք կ'ոչնչացնեն Մէկը դաշնագրին որոշումները (էջ 32-35), որոնք ստորագրող Պետութիւններու անհոգ և անզործ վարմունքով՝ ոչ միայն ապարդիւն կը մնան, այլ և կը յանգին այն հեռեանքին՝ որով ազատ Հայ — Հանրապետութիւնը կը բռնաբարուի իր դրացիներէն, և կը ջնջուի՝ մաս մը բոլշեւիկական և մաս մ'ալ քէմալական սափը — տակութեանց ու խժոժութեան արդիւնքով։ Այսպէս մինչև այսօր (էջ 36-42)։

Կիլիկիա և փռանկ-բիւսյակմ միաբանութիւն գլուխը (էջ 43-48) աղետալիւ որբերգութեան թատրոնին ուրիշ տեսարան մը աչքերուս դիմաց կը պարզէ։ Դարձեալ հայ անձնաւորութիւններ, ջաշարութիւններ, պատմական և աշխարհագրական իրաւունքներ՝ որ կը լքուին, մահաւանդ թէ կը դաւաճանուին այս անգամ ոչ յայտնի թշնամիէ մը, այլ որ աւելի Կոստանիէ՝ կեղծ բարեկամէ մը, որ հուսկ ուրեմն իր դիմակը երեսն վար առնելով՝ կը գոչէ հային։ «Հակառակ իմ պաշտօնական խոստումներուն և յայտարարութիւններուն, հակառակ քու բոլոր իրաւունքներուդ՝ զորս խոստովաներ եմ, իմ շահս կը պահանջէ որ լքեմ գրեզ անոր ձեռքը՝ որուն դէմ զուն ինծի հետ միացած պատերազմեցար» իմ շահերս պաշտպանելով... Կը դըժուարիւ, կը զարմանաւ ըսածիս. բայց տես որ ես միեակ չեմ քեզի հետ այս կերպ վարուող... կարգաւ ազգիդ պատմութիւնը հին ժամանակներէ մինչև մեր օրերը, պիտի համոզուես որ այս եղաքը նորութիւն մը չէ քեզի համար... պղատոնական ցաւով ցաւակից եմ քեզի, բայց չեմ կրնար իմ շահս քու իրաւացի ցաւէդ ստորագրասել»։

Յետ խօսելու տարբեր գլխով մ'ալ (էջ 48-52) յոյժ բանակին խորտակումն և փոքրամասնութեանց ապառնութիւններն ու մասին կը յիշեցնէ թէ ինչպէս եւրոպական դիւանագիտութիւնը հայ-հայրենիքի խնդիրը այլակերպեց հայկական — օջախի (այսինքն՝ հայ բնակավայրի մը) խնդիրը, օջախ մը՝ որ առանց վառելու մարեցաւ... Վերջին գլուխը (էջ 53-57) Հայ փախստականներու խնդիրը աւելի քան սրտամեղի տեսարան մը կը բանայ առջեւինս... աւելի քան 700,000 հայեր մերկ կողոպուտ տուներէ, կալուածներէ և ապրելու միջոցներէ՝ աշխարհի աճէ կողմ ցամած ցրուած՝ աչքերին կը յառնեն դէպ ի դրացի՝ անձնանոց լսելու թէ արդեօք Հայաստանի անկհան մը մէջ պիտի տրուի՝ եւրոպական դիւանագետներէ Հայերու սեփական տուն մը, ազատ՝ օտարին բռնութիւններէն, ուր կարենան հաւաքուիլ իրենք, և հայ ցիղիքն առակ դարձած անընկճելի տոկոսութեամբ և աշխատասիրութեամբ վերսկսիլ կազմելու բոյն մը՝ ուր ազատ շունչ մ'առնելով կարենան ապրիլ... Այ, ոչ, մի՛ յուսար, չարարանքներով դիցազնացած խեղճ հայութիւն։ ոչ գրեզ հալածող թշնամիդ գթութեան այդ կաթիլը պիտի ունենայ և ոչ քաղաքական կազմաւորութեան կարծուածներդ այնքան մեծ խնդիրը կազման ազնուութիւն որ կարենան

ծայն բարձրացնել և գոչել բարբարոսին երեսն ի վեր «Ալ Բաւ է», այլ պիտի քծնին անոր և բսնին. «Ոտքերուդ առջեւ ինկած՝ կը պաղաւտինք խօզմէ որ ողորմիս այդ խեղճերուն»։ Իսկ այդ խօսքերն ալ հովը պիտի առնէ տանի...։

Տարաբախտ Հայութիւն, մի՛ յուսար՝ որպէս զի անգամ մ'ալ աւելի յուսախաբ չըլլաս. արդարութեւնէ, մարդկային արժանապատուութենէ և քրիստոնէական բարոյականէ սնանկացած ներկայ ժամանակին վրայ յոյս մի՛ ունենար. առայժմ դու քեզի ապրիլակերպ մը ճարէ՛ այն երկիրներուն մէջ՝ որոնց ազնուասիրտ բնակիչները քեզի ապաստանարան մը չուորհցին, մինչև հասնի ժամանակ մը՝ որ այլաստելու անկարող վարչութիւնները յեղափոխուին, մինչև որ արդարութեան ծայրը չհեզուի, մինչև որ զքեզ քու բնիկ երկրէդ հալածական վարող թշնամիդ անգամ համոզուի՝ թէ իրեն նախնիքն անհեռատես ու վնասակար ժողաբախանութիւն մը գործադրեր են՝ կործանելով իրենց իսկ օգտակար պատուար մը՝ որ Խուսիսի Թուրքիայէն կը բաժնէր։

Հրաաւարակութիւնը եօթն յաւելուածներ և երկու աշխարհագրական քարտ ալ կը պարուռնակէ՝ հետեւել կարգով. 1. Գուցակ մը բնակիչներու թիւերուն 1912ի մէջ՝ խնդրոյ նիւթ եղող վիշ յիշայրներուն (կարտոյ, վանի, Պիթիսի, Խարբիդի, Տիգրանակիրտի, Սկւստտիոյ)։ — 2. Գուցակ մը վերայիշեալ յիշայրներուն և կիլիկիոյ բնակիչներուն 1914ի մէջ և ընդհանուր հայութեան Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ (2,026,000 անձ)։ — 3. Գուցակ մը Անդրկովկասի (Տփլիսի, Բուխարայի, Գանձակ, Բաքու, Երեւան, Կարս, Պաթում, Սուրուխ, Զաքաթալի) բնակիչներուն՝ ըստ այլ և այլ ցեղերու։ — 3. (կրկ.)։ Ազգաթուական ցուցակ զանազան ցեղերու՝ որ կը զանազան Հայ-Հանրապետութեան սահմաններ մէջ։ — 4. Ազգաթուական ցուցակ բնակիչաց բովանդակ Հայաստանի 1914ի մէջ։ — 5. Ազգաբնակչական ցուցակ մերձաւորական թիւով Թուրքիայի, Պարսկաստանի, Ամերիկայի, Խուսիոյ և Եւրոպիոյ զանազան կողմերը սրբաւոր Հայերու 1922ի մէջ (3,004,000)։ — 6. Պետական անձնուր յայտարարութիւններ և պաշտօնական գրութիւններ՝ ի նպաստ Հայաստանի (էջ 73-108)։ — 7. Հայերու գինուորական աշակերտութիւնն ի նպաստ Համաձայնական Պետութիւններուն (109-137)։ — Ա. Քարտէզ փոքր Ասիոյ, Բ. Քարտէզ Հայաստանի։

Տեսութիւնս կըքնմ՝ համառօտ խօսքով մը։ Այս հրաաւարակութիւնը կողով մէ՛, որուն վրայ

արձանագրուած են վերջին տասնեակ տարիներու մէջ Հայերու օգտակար գործունէութիւնն ի նպաստ Համաձայնական Պետութիւններուն, և վերջիններու անգործութիւնն, մահաւանդ թէ աղիտաբեր գործունէութիւնն ի վնաս Հայերու։

Հ. Ա. Վ. ՏԻՐՈՅԱՆ

ԱՅԼԵԻՈՅԻՔ

“ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏԵՐ ՀԱՅՈՑ ՄԷՃ”

Որչն վերնագրին տակ «ԱԶԳ - ՊԱՀԱԿ»-ի 1922 Դեկտ. 11-14 թիւերուն մէջ շարք մը յօդուածներ հրատարակեց Պ. Ատանալեան։ Պատմական տեսակէտով անշուշտ գնահատելի են յարգելի հեղինակին տուած մանրամասն տեղեկութիւնները, սակայն դժբախտաբար նոյնքան յաջող չէ անոր գրելը՝ երբ կրօնական ինդիւններ կը շօշափէ։

Ներուրի ըսել որ այդ գրութեանց մէջ մինչ դուրս կը ցայտէ փարելի սէր և զմայլանք բողոքականութեան հանդէպ՝ հոն մէկէն աւելի անզամբն հակասական գաղափարներու աներկիւղ արտայայտութիւններ կան, ինչպէս ընթերցողը նմաւրած պիտի բլլայ։

Պ. Ատանալեան ջանք մ'ունի տեսնել հայ ժողովրդեան մէջ բողոքականներ՝ նախքան Լուսերը. ջանք մը բնականօրէն արդարաւոր, ըստ իրեն, քանի որ իր դաւանած բողոքականութեան պատուարներ է. զայդ պիտի ցուցնէ ահա ազնուազարմ ցեղաբանութիւնը, որուն համաձայտ արդի բողոքականները կը ծագին Թոնդրակեցիներէ՛,

1. Մինչ Պ. Ատանալեան Թոնդրակեցիները կը դուրստէ, Հայ Եկեղեցւոյ փառապան զէմը Երաբեկայ հոգեբորւն, սրբութեանման տառարկը՝ այս մութ գոյներով կը նկարագրէ զանոնք. «Արդ զայսոսի հորեղբայր մեր (ԱՅ. Նյարեկեցի) եւ վարդապետ մեծաւ քննութեամբ ինդիւս արարելու իրենց վԱստեմոյ յատկով, եւ ան-